

Osmanlı Devleti'nde İaşe Sistemi Üzerinde Etkili Olan Coğrafi Etmenlere Bir Bakış (1600-1850)

An Overview of Geographical Factors Effective on the Subsistence System in the Ottoman Empire (1600-1850)

Yusuf YILMAZ

Dr., Coğrafya Öğretmeni, Tokat Erbaa Fatih Anadolu Lisesi,
uzmancografya25@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8158-6370>

Makale Başvuru Tarihi: 15.09.2023

Makale Kabul Tarihi: 27.12.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Yahya KADIOĞLU

Prof. Dr., Samsun Üniversitesi, İİSBF, Coğrafya Bölümü,
yahya.kadioglu@samsun.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-9483-1635>

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı Devleti,
İaşe,
Küçük Buzul Çağı,
Kuraklık,

Temel ihtiyaçların başta hükümet ve halk olmak üzere gerekli yerlere düzenli ve eksiksiz bir şekilde ulaştırılması demek olan iaşe sistemi, her devlet kurumunda ekonominin işlerliğinin ve devletin devamlılığının en önemli unsurlarından biridir. Bu sistemi sağlam ve işler kılabilen devletler de uzun ömürlü olmuşlardır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde halkın, ordunun ve payitahtın beslenmesinde hayati bir öneme sahip olan Tedarik (İaşe) Sistemi üzerinde etkili olan coğrafi etmenler ele alınmıştır. Akademisyenler ve tarihçilerin büyük bir kesimi şimdiye kadar daha çok Osmanlı İaşe Sistemi üzerinde etkili olan siyasi ve ekonomik etmenler üzerinde durmuşlardır. Oysa bu kapsayıcı ve temel sistemin üzerinde coğrafi etmenlerin de azımsanmayacak boyutta etkileri bulunmaktadır. Temelde iklim ve hava koşullarına bağlı olan bu etmenler içinde; şiddetli yağışlar, kuraklık, düşük sıcaklıklar, sel ve taşkınlar tedarik sistemi üzerinde etkili olan coğrafi etmenler olarak sıralanabilir.

ABSTRACT

Keywords:

Ottoman Empire,
Subsistence,
The Little Ice Age,
Drought,

The subsistence (supply) system, which means the regular and complete delivery of basic needs to the necessary places, especially the government and the public, is one of the most important elements of the operability of the economy and the continuity of the governmental in every state institution. The states that can make this system sound and functional have also had a long life. In this study, geographical factors affecting the Provisioning System, which had a vital importance in the nutrition of the people, the army and the capital in the Ottoman Empire, were discussed. The majority of academics and historians have so far focused mostly on the political and economic factors affecting the Ottoman Supply System. However, geographical factors also have a substantial impact on this inclusive and basic system. Among these factors, which are primarily dependent on climate and weather conditions; Droughts and famines, excessive rainfall, floods and extreme cold can be listed as geographical factors affecting the supply system.

Önerilen Alıntı (Suggested Citation): YILMAZ, Yusuf ve KADIOĞLU, Yahya (2023), “Osmanlı Devleti'nde İaşe Sistemi Üzerinde Etkili Olan Coğrafi Etmenlere Bir Bakış (1600-1850)”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, S.6(4), ss.1130-1144, Doi: <https://doi.org/10.33712/mana.1360845>

1. GİRİŞ

Ekonomik faaliyetlerin temelinde kâr elde etmek yatmaktadır. Tüketiciler ve devlet için asıl amaç, mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, ucuz ve kaliteli temini iken, üretici için asıl amaç, ucuza mal edip, mümkün olduğu kadar fazla kâr elde etmektir (Tozduman, 2000:30). Bu iki farklı amacı koordine etmek ve düzenlemek ise daha çok yönetimlere düşmüştür. Yönetimler açısından istikrarın ve sosyal düzenin sağlanmasının temelinde bir nevi bu kontrolü başarıyla sağlamaları ve koordinasyonu iyi yapmaları yatmaktadır. Osmanlı yönetimi bu düzeni sağlayabilmek için piyasalara müdahale yöntemini benimsemiştir. Osmanlı müdahaleciliği, piyasadaki mal arzını bollaştırarak, fiyatları mümkün olduğu kadar düşük tutmak ve kaliteli malın piyasaya sürülmesini sağlama aşamalarını içermektedir (Tozduman, 2000:30).

Temel ihtiyaçların halka ve gerekli yerlere düzenli ve eksiksiz bir şekilde ulaştırılması olan iâşe (tedarik) sistemi, ekonominin işlerliğinin ve devletin devamlılığının en önemli unsurlarından biridir. Bir diğer ifadeyle, *iâşe*; bir devletin, şehrin veya kurumun temel yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının tamamıdır (Bilgin, 2019:3). Modern dönem öncesinde devletlerin ve insanların iâşe ihtiyacı önemli bir mesele olarak kabul edilmiştir (Bilgin, 2019:3). O dönemlerde karayolu taşımacılığının yavaş ve fazla maliyetli olması, bölgelerarası mal nakliyesinin sınırlı düzeyde gerçekleşmesine, daha hızlı ve az maliyetli ulaşım arayışı denizyollarının, limanların ve iskelelerin ön plana çıkmasına neden olmuştur (Bilgin, 2019:3).

Osmanlı tedarik sistemi çok basit bir temele dayanmaktadır: Ordunun, halkın ve payitahtın ihtiyaçlarını olabildiğince ucuz, bol ve kolay temin etmektir (White, 2013:50). Ürünlerin fiyatlarını kontrol altında tutabilmek ve düzeni sağlayabilmek için "*sabit fiyat*" anlamına gelen "*narh sistemi*" uygulanmıştır. Buradaki amaç; malları mümkün olan en ucuz şekilde edinmek, karaborsacılığın ve haksız kazancın önüne geçmektir (White, 2013:51).

Osmanlı'da üretim ve istihdamın en önemli kaynağı olarak nitelendirilebilecek olan toprak, devlete ait olup "*miri*" diye adlandırılırdı (Genç, 2014:12). Bilhassa zirai toprak anlamında ifade edilen miri topraklar köylerde yaşayan ailelere belirli ölçeklerde tahsis edilmiştir (Genç, 2014:12). Köylülerin toprağı devletten izinsiz başkasına devretmesi yasaktı. Herhangi bir mazeret olmadan üst üste üç yıl ekilmeyen topraklar sahibinin elinden alınırdı. Burada amaç, toprakların üretimden uzak olmasını önlemek ve iktisadi hayatın temeli olan toprağın boş kalmasını engellemektir. Tarımsal üretimin temelinde orta büyüklükteki aile işletmeleri yatmaktaydı (Tozduman, 2000:30). Bunlar toprağın verimine göre 60 ila 150 dönüm büyüklüğündeki işletmelerdi (Genç, 2014:10). Tarımsal üretim asgari düzeyde köylerde, azami düzeyde ise kazalarda gerçekleşmekteydi. Kaza merkezleri 3000 ila 20000 arasında nüfus barındıran yerleşmelerdi (Genç, 2014:11). "*Suğla*" adı verilen topraklar, sulanabilen topraklardı ve kendi imkânlarıyla sulama yapan çiftçiler yarı öşür (%5) ödemekteydiler (Tozduman, 2000:202).

16. yüzyıldan itibaren tarımsal faaliyetleri sürdürmek daha masraflı bir hal almıştı. İşgücü temininde zorluklar yaşandığı için toprak sahiplerinin bir kısmı arazilerini mandıralara ya da hayvan çiftliklerine dönüştürmüştü (Karademir, 2014:224). Anadolu'da daha çok küçük ölçekli tarım işletmeleri hâkimken, Rumeli'de "*çiftlik*" adı verilen büyük işletmeler daha yaygındı (Tozduman, 2000:203). Gıda maddeleri ve hammaddelerin alınması ve satılması kaza ve şehirlerde loncalar halinde örgütlenmiş olan esnafın elindeydi. Kaza ve şehirlerin ihtiyacı temin edildikten sonra, varsa artan malzemeler tüccarlara teslim edilerek genellikle İstanbul'a gönderilirdi (Tozduman, 2000:31). Şehirler içinde İstanbul'un yönetim merkezi olması, imparatorluğun en kalabalık şehri olması, sivil ve askeri bürokrasinin varlığı tedarik meselesinde her zaman ön planda olmasına neden olmuştur (Bilgin, 2019:4). Saray dışında önemli miktarda erzak tüketen diğer bir kesim de ordu ve donanmaydı. Sefer zamanından aylar önce tedarik meselesi başlar, hükümet gemilerin ve diğer ulaşım araçlarının envanterini çıkarıp, ikmal yolları belirlenerek hazırlıklar yapılırdı (Veinstein, 1986:177-185). Genç, Osmanlı ekonomisinin başlıca üç ilke üzerine kurulduğunu öne sürmektedir;

- **Fiskalizm (Gelircilik):** Giderleri asgariye indirip, gelirleri azamiye çıkarmak olan bu ilke (Genç, 2014:42; White, 2013:49), Coleman'a göre ise, her durumda kamu gelirlerini ekonomi dışı amaçlarla azamiye çıkarmaktır (Coleman, 1969:5-10).
- **Gelenekçilik (Provizyonizm):** Osmanlı yüzyıllardır fetihler ve toprak kazanımları sonucu ortaya çıkmış bir halklar, gelenekler ve dinler karışımıdır (Genç, 2014:42; White, 2013:49).
- **İaşecilik:** Malları olabildiğince ucuz, kaliteli ve bol temin etmek amacıyla ekonomik ilişkileri tüketici lehine düzenlemektir (Genç, 2014:41). Osmanlı ekonomik yaklaşımı bu açıdan Avrupa'nın kapitalist yaklaşımından farklıdır.

Osmanlı ekonomik zenginliği tarım, sanayi ve ticaretten elde edilen gelirin artırılmasıyla değil, fetih yoluyla elde edilen topraklardaki yeni vergi kaynaklarından beklemekteydi. Bu durum ise Merkantilist bakış açısından oldukça uzaktı (İnalçık, 2020:56). İmparatorluğun ticaret yollarının güvenliğiyle ilgilenmesindeki temel amaç, payitahtın ve halkın iâşesini teminat altına almaktır (İnalçık, 2020:55). Nüfusun temel ihtiyaç maddelerinde herhangi bir darlığı önlemek amacıyla sultan tarafından sık sık tahıl, pamuk, yün, deri ve et gibi pek çok hammaddenin ihracı yasaklanmıştır (İnalçık, 2020:54).

Anadolu, Rum ve Rumeli beylerbeyliklerinden oluşan Osmanlı Devleti'nde Mısır, Kıbrıs, Macaristan ve Hicaz bölgesinin kendi bütçeleri bulunmaktaydı (İnalçık, 2020:98). Böylelikle bu beylerbeyliklerin harcamaları kendi bütçelerinden karşılanıp, fazlalık olursa payitahta gönderilmekteydi (İnalçık, 2020:98).

Devletin maliyetini en çok zorlayan askeri faaliyet deniz seferleriydi (İnalçık, 2020:109). Akdeniz'i koruyabilmek için Gelibolu, Galata, İzmit, Eğriboz, Sinop, Avlonya ve İskenderiye gibi üslerde büyük donanma güçleri bulunmak zorundaydı (İnalçık, 2020:109-110). Ordunun lojistiği köylülerden temin edilirdi. Gerekli malzemeler sefer güzergâhı üzerinde önceden belirlenmiş noktalarda depolanarak zamanı gelince temin edilirdi (Güçer, 1964:145). Ordunun intikali ve sınır garnizonlarının düzenli işlemesi iâşe sisteminin başarısı üzerinde de etkili olmuştur (İnalçık, 2020:113). Doğal kaynakların çıkarılması ve işletilmesi çok miktarda insan ve hayvan gücünün seferber edilmesi anlamına geldiğinden, bu gücün aksamadan sağlanması aynı zamanda doğal ve sosyal çevrenin de zamanla değişimi demektir (Çelik, 2022:151).

Tedarik sisteminde bütün bu amaçların yanı sıra, malların ülke içinde kolay ve sorunsuz bir şekilde tüketiciye ulaştırılması da önemlidir. Siyasi tarih açısından Osmanlı'nın başarısı hanedanın ve ordunun gücüne, merkez bürokrasisi ile iskan politikasına bağlıyken, çevre tarihi açısından imparatorluğun doğal ve beşeri kaynaklarının kontrol, idare ve seferber edilme yeteneği ile iâşe sistemlerinin işlerliğine bağlıdır denebilir (İnal ve Köse, 2022:20).

İlerleyen dönemlerde (17. yüzyıl sonları), Küçük Buzul Çağı'nın etkisini artırmasıyla giderek daha düzensiz ve değişken olan iklim parametreleri (özellikle yağış) ikinci bir ürün elde etmeyi ya da beklenen hasadın gerçekleşmesini zaman zaman engellemiştir. Bilhassa Güney Balkanlar ve Anadolu'nun dağlık bölgelerinde erozyon riskinin fazla olması, tarımı sınırlandırıcı bir etmen olmakla beraber, verimli ovalar ve alüvyal dolgulu araziler ise derin sürülmeleri halinde yaz güneşinin kavurucu sıcaklığıyla kuruma riskiyle karşı karşıya kalmıştır (White, 2013:102). Sulama imkânlarının çok zayıf olması tarımda dönüşümlü ekimin ya da üretim artışının zayıf olmasına neden olmuştur. Devletin bataklıklardan uzak, debisi yüksek akarsu vadileriyle yetinmek zorunda kalması nedeniyle, kıyı ovaları pek tercih edilmediğinden 19. yüzyıl sonlarına kadar seyrek nüfuslu alanlar olarak kalmıştır (İnalçık, 1982:81). Osmanlı tarımı dönem dönem yaşanan elverişsiz ekonomik ve siyasal koşulların tetiklediği çevre sorunları ile iklimsel krizlerle sınırlanmış olup, dağlık ve kurak arazilerin çokluğu yoğun tarıma geçişi zorlaştırmıştır (White, 2013:101).

Dağlık arazilerin çokluğu erozyonu tetiklediği gibi, sel ve taşkınlar toprak kaybını artırarak mil birikmesine ve sıtma üreten bataklıkların çoğalmasına neden olmuştur (White, 2013:102). Gübre kullanımı ve sulama imkanları düşük olduğu için, yazın kurak geçen bir çok bölgede topraklar nadasa bırakılmıştır. Anadolu topraklarının genelinde verim oranı bire üç civarındayken, bazı delta ve vadi çevrelerinde verim bire altıya kadar çıkmaktaydı (Öz, 1999:1645-1646).

Ordunun, halkın ve payitahtın iâşe üzerinde artan yükü, hükümeti vergileri artırmaya ve boş arazileri tarıma açmaya itmiştir. Bütün siyasi yapılar gibi Osmanlı'da yerleşik tarımı göçebe hayvancılığa tercih etse de (White, 2013:82), imparatorluk coğrafyasını oluşturan her arazi bu talebe karşılık vermekten uzak olmuştur. Nitekim dağlık araziler ve çöller bu tarz bir ekonomik etkinliğe uzak alanlardır. Olağandan uzun süren ve kesin bir netice alınamayan savaşlar sürekli, kalabalık ve düzenli bir orduyu hazır tutma gerekliliğine yol açmıştır. Bu ordunun iâşesi, imparatorluk nüfusunun bazı dönemlerde artışı ve kaybedilen topraklardan getirilip iskân edilen nüfus da, gıda ürünlerine olan talebi artırmıştır. Böylece 17. yüzyıldan itibaren enflasyon artmış ve "tağşişler" yaşanmıştır. Küçük Buzul Çağı'nın ve Celali İsyanları'nın yarattığı kriz neticesinde toprakların terkedilmesiyle şehirlere olan kaçış, iâşe kaynaklarının zarar görmesine, artan nüfusa karşı (özellikle 16. yy. sonunda), daha fazla ürün elde etme olanağının ortadan kalkmasına neden olmuştur.

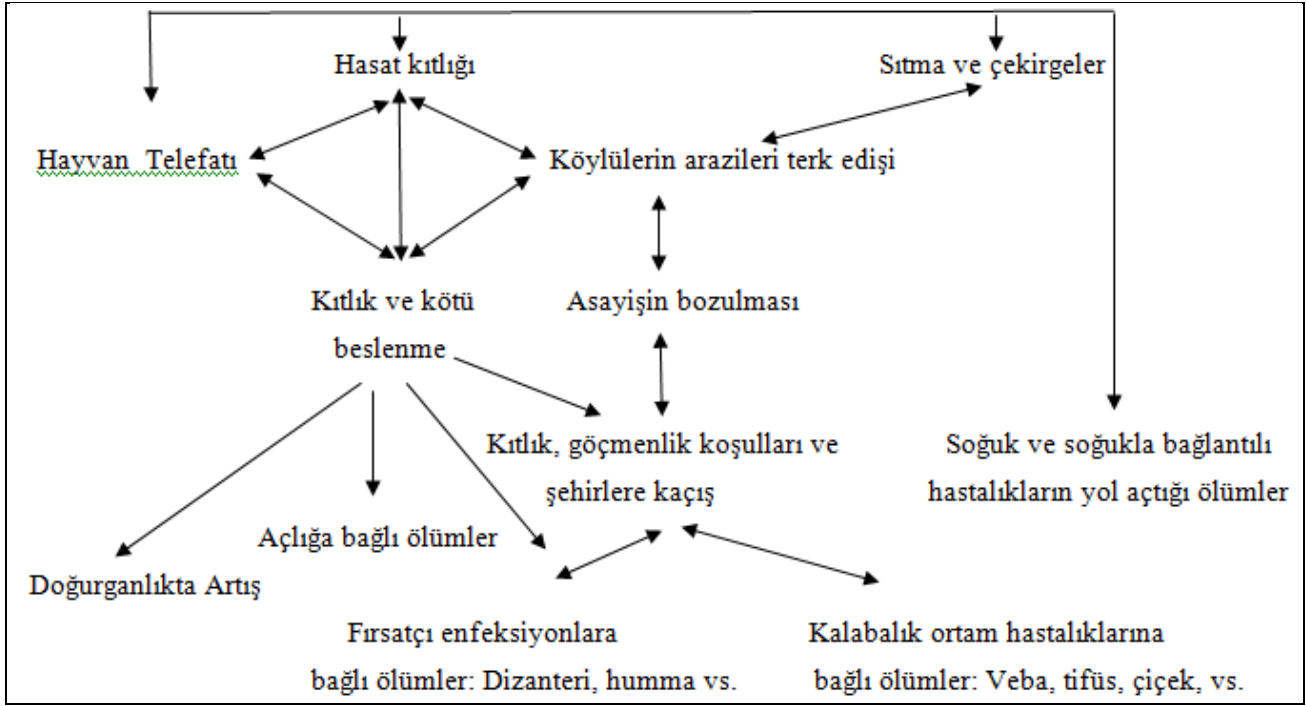
İnalçık'a (2020:19) göre, Anadolu tarımının yıkıma uğramasının ve köylerdeki nüfusun azalmasının başlıca nedeni Celali İsyanları'dır. White'e (2013:118) göre ise asıl sıkıntı, artan nüfus baskısı ya da doğal nedenlerden çok, verimi düşük toprakların olduğu alanlarda yoksulluk sınırında yaşayan insan mevcudunun giderek artmasıdır. Reayâ'nın toprağını terk etmesi, Osmanlı iâşesinin temelini oluşturan tarım sektörünü ciddi zaafa

uğratmış ve tarımsal üretim önemli ölçüde azalmıştır (Yılmaz ve Kadıoğlu, 2017:270). Bu durumun sonucunda, devletin pek çok bölgesinde birkaç kez önemli kıtlıklar yaşanmıştır.

18. yüzyıla kadar kendine yeten sistem Goffman'a göre bu yüzyıldan sonra artık bu özelliğini kaybetmeye başlamıştır (Goffman, 1990:55). Osmanlı iâşe sisteminin aksamasında özellikle ekolojik unsurlar ve doğal afetler etkili olmuştur.

Yalnızca Osmanlı coğrafyasında değil, Avrupa ülkeleri, hatta Çin ve Japonya'da bile 16. yüzyıldan itibaren dönem dönem şiddetlenen kıtlıklar, iâşe krizleri, çekirge istilaları gibi birçok tarihi kayıt (Şekil 1) mevcuttur (White, 2013:120). İklimsel dalgalanmalar ve ekolojik problemler yaşanmadığı dönemlerde iâşe sistemi sorunsuz bir şekilde işlemiştir.

Şekil 1. Osmanlı Devleti'nde Küçük Buzul Çağı'nda Ortaya Çıkan İklim Krizi Kaynaklı Olaylar

Kaynak: White, 2013:394.

Çalışmada, Osmanlı Devleti'nde nüfusun, ordunun ve payitahtın iâşesini etkileyen coğrafi etmenlerden iklim elemanları üzerinde durulmuştur. Bunun için ayrıntılı bir araştırma yapılmış, konuyla ilgili öncelikle birincil kaynak olan mühimme defterleri incelenmiştir. Daha sonra yayınlanmış kitap, tez ve makaleler incelenerek yorumlanmış ve özgün bir çalışma ortaya konulmuştur. Çalışmada harita, tablo ve şema kullanılmıştır. Harita kaynağından doğrudan aktarılırken, tablo ve şema Microsoft Word programı yardımıyla hazırlanmıştır. İlgili konu şimdiye kadar daha çok siyasi boyutuyla ele alınmışken, bu çalışmada ağırlıklı olarak doğal ve coğrafi boyutu üzerinde durulmuştur. Bu yönüyle çalışmanın, gelecekte hazırlanacak benzer çalışmalara referans olacağı kanatındayız.

2. ÇALIŞMANIN BULGULARI

Çalışmanın bulguları sırasıyla “Osmanlı Devleti'nde Temel İâşe Kaynakları”, “Tedarik Bölgeleri”, “Ulaşım Yolları” ve “İâşe (Tedarik) Sistemini Aksatan Doğal Unsurlar” başlıkları altında ele alınacaktır.

2.1. Osmanlı Devleti'nde Temel İâşe Kaynakları

Osmanlı İmparatorluğu'daki en önemli iâşe kaynakları “buğday ve diğer tahıllar”, “koyun eti” ile “kereste ve ormanlar” olarak değerlendirilebilir.

2.1.1. Buğday ve Diğer Tahıllar

Buğdayın diğer hububat ürünlerine kıyasla daha önemli olmasının ilk nedeni, bu coğrafya için temel gıda maddesi olmasıdır. Buğday Anadolu'da bir nevi monokültür halini almıştı; öyle ki İslamoğlu ve Faroqhi'ye göre, 16. yüzyılda bir çok yörede buğdayın tüm ürünler içindeki payı %90'a yakın bir seviyedeydi (İslamoğlu ve Faroqhi, 1979:420).

Buğday iaşesinde temin bölgeleri belirlenirken ulaşım imkânları ve nakil kolaylığı ön plandaydı. White (2013:62)'e göre; Osmanlı'da tahıl tedarikinin başarılı bir şekilde yürütmesi Nil'in taşkınlarına, Tuna ve Karadeniz çevresine bağlıydı. Bilhassa Rodosto (günümüzde Tekirdağ)'daki ambarlar, payitahtın iaşesinde büyük bir ağırlığa sahipti.

Buğday, arpa ve un çoğunlukla Hüdavendigâr (Bursa), İzmir, Karesi (Balıkesir), Eflak-Boğdan, Kırım, Ukrayna, Dobruca, Mısır ve Trakya'nın Marmara kıyılarından temin ediliyordu (Ortaylı vd., 2008:16). Zahire temin edilen başlıca kaza ve şehirler; Karinabad, Yanbolu, Kızılağaç, Ahyolu, Aydos, Ruskasrı, Zağra-i Cedid, Varna, Zağra-i Atik, Yenipazar, Şumnu, Odunpazarı, Daye ve Hırsova, Niğbolu, Lofça, Zıştovi, Rusçuk ve Silistre olup, liman ve iskeleler ise; Köstence, Kili, Akkırman, Selanik, Dimyat, Trablusşam, Antalya, Sayda, Akka, Tarsus, Tekirdağ, Magosa, Linmi, İskenderiye, İnebolu, İznikmid, Bandırma ve Mudanya'ydı (Aynural, 2001:9-26). Tahılların tedarikinde devlet üç yöntem uygulamıştır (İnalçık, 2020:113);

1. “Nüzul” denilen dolaysız vergilerle halkın bir miktar zahire teslim etmesi yöntemi,
2. Hükümetin o günkü rayiç üzerinden bu malzemeleri alması yöntemi (İştira Yöntemi),
3. Halkın, önceden belirlenen ordu kanal noktalarına getirdiği zahireyi, hükümetin belirlediği fiyatlardan satması yöntemi.

Tımar sahipleri, tarım arazileri ile tımarları dahilindeki ormanları, su kaynaklarını, otlakları ve çorak-verimsiz arazileri de kontrol altında tutma hakkına sahiplerdi (İnalçık, 2020:135). İklimsel krizler ve “*Kolomb Takası*” neticesinde yavaş yavaş yabancı tüccarlar eliyle yeni getirilen tarım ürünleriyle tanışan Osmanlı çiftçisi, 18. yüzyıldan itibaren başta Ege ovaları olmak üzere tahıla dayalı ekim yerine polikültür diyebileceğimiz çeşitliliğe yönelmeye başlamıştır. Kırım'ın kaybedilmesiyle çoğunlukla Orta Anadolu'ya göç eden Kırımlı çiftçiler, bu bölgede tahıl tarımı yaparken, Kafkas göçmenleri ise başta Doğu Anadolu olmak üzere göç ettikleri yerlerde hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşmışlardır (İpek vd., 2013:156).

2.1.2. Koyun Eti

Hububattan sonra en önemli tedarik malzemesi et olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak gerek halk nezdinde, gerekse ordu ve sarayda en çok tercih edilen et kuzu ve koyun etiydi (Kolay, 2016:178). Koyun ve kuzu etinin tercih edilmesinde, tavuk ve keçi etinin veriminin düşük olması, sığırın az olması, domuz etinin dinen haram sayılması etkili olmuştur (White, 2013:65). Osmanlı Devleti'nde et iaşesi ile ilgili en önemli yapı sistemi “*celepkışan sistemi*” olup, bu sistemde halka ve saraya düşük fiyatla ve bol miktarda et temin etmek temel amaçtır (Kolay, 2016:178). Koyun öncelikle Rumeli'den (özellikle Trakya, Bulgaristan, Makedonya ve Teselya) temin edilmekteydi (Türkhan, 2006:37). Ayrıca Orta ve Doğu Anadolu da en çok koyun yetiştirilen bölgelerdi (White, 2013:67). Yalnızca İstanbul'un koyun tüketimi yılda ortalama 1,5 milyon baştı (Greenwood, 1988:8-16).

Boğdan bölgesi her yıl yaklaşık 300.000, diğer Balkan voyvodalıkları ise her yıl yaklaşık 200.000 koyun tedarik etmekteydi (Greenwood, 1988:22-27). Koyun tedarikinde yerleşik köylülerin aksine göçebe kesim başta gelmekteydi. Yollara ya da kalabalık merkezlere yakın kurulan çiftliklerde 18. yüzyıldan sonra hububat tarımına nazaran hayvancılık daha kârlı olduğu için daha yaygın bir faaliyet olmaya başlamıştı (Hütteroth, 2011:47). Bu durum üzerinde dönem dönem artan enflasyon, büyüyen nüfus ve giderek büyüyen ve çeşitlenen şehir pazarlarının zengin toprak sahiplerini hayvancılığa daha fazla yöneltmesi de etkili olmuştur (White, 2013:112).

Çiftliklerde hayvan yetiştiriminin giderek yaygınlaşması, tarım topraklarının önemini zayıflatmış, böylece uzun vadede bataklıklar ortaya çıkmış ve yerleşim düzeni giderek değişmiştir (Hütteroth, 2011:48). Bataklıkların yaygınlaşmasıyla ise sıtma çoğalmış ve kırsal yerleşimler ovalardan dağlara doğru çekilmeye başlamıştır (Hütteroth, 2011:48). Dağlara yönelişte ağır vergiler, eşkıyalık hareketleri vs. de etkili olmuştur. Ancak bu durum 20. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir.

2.1.3. Kereste ve Ormanlar

Osmanlı Devleti'nde tedarik sisteminin temel kaynaklarından biri de odun ve kerestedir. Odun, ülke genelinde en çok tüketilen ihtiyaç malzemelerinin başında gelmekteydi. Ayrıca az bulunması ve stratejik değeri odunun her dönem önemli bir kaynak olmasını sağlamıştır (Mikhail, 2019:194). Isınma ihtiyacının dışında; hamamlar, boyahaneler, gemi tersaneleri, ekmek fırınları, sabunhaneler ve tuğla imalathaneleri gibi bir çok iş kolunda üretim için en gerekli malzemeydi (Kolay, 2016:183).

16. yüzyılda Portekizlilerle yapılan savaşlar için Süveyş ve Basra'da kurulan tersaneler kereste ihtiyacını daha da artırmıştır (White, 2013:61). Kızıldeniz'deki ticaretin kontrolü, zengin Mısır'ın elde tutulabilmesi, Hicaz Bölgesi'nin iase ihtiyacı ve Portekizlilerle mücadele etme isteği yeni gemilere sahip olmak, dolayısıyla önemli bir kereste ihtiyacı demektir (Brummett, 1994:96, 115-116). Bütün bunlar dışında yalnızca sarayın 1643-1644 kışında yakıt için 6720 ton odun talep ettiği bilinmektedir (Faroqhi, 1984:79-81). Sarayın ve İstanbul halkının odun ve kömür ihtiyacı bilhassa Şile, Terkos, Istranca, Yoros, Çatalca, Kandıra ve Silivri gibi İstanbul çevresindeki miri korulardan temin edilmekteydi (Kolay, 2016:183). Mühimme defterlerinde ise, miri koruların daha çok Akdeniz ve Karadeniz kıyıları ile Marmara Denizi çevresi, Romanya ve Suriye çevresinde olduğu kayıtlıdır (MD 12/67, MD 3/486, MD 5/1292, MD 7/658).

Yönetim, kereste seçimi, kesimi ve tedarikini de belirli bir düzene bağlamıştır (White, 2013:59). Bu sisteme "*Kerestekeşan Sistemi*" adı verilmekteydi. Bu sistem, başta Tersane-i Hümayun olmak üzere, resmi kurumların kereste ihtiyacının karşılanması amacıyla, orman ve dağ köylerinde yaşayan köylülerin seferber edilmesi esasına dayanmaktaydı. Köylüler bazı özel vergilerden muaf tutularak, tomruklar devlet tarafından sembolik bir ücretle köylülerden satın alınmıyordu (Çelik, 2022:146). Dağlardan, ormanlardan ya da köylerden elde edilen odun ve kömürler ya hayvan sırtında (özellikle manda) ya da arabalarla iskelelere, oradan da gemilerle ihtiyaç olan bölgelere taşınmaktaydı (Kolay, 2016:184; Çelik, 2022:150-155).

Balkanlar ve Tuna Havzası'nda yaygın olarak meşe ağaçları bulunmaktaydı (Hütteroth, 2011:41). Orman örtüsü nispeten daha zayıf olan Anadolu'nun iç kesimlerinde meşe ve çam türleri daha yaygınken, Karadeniz'in kuzeyi, Toroslar, Ege kıyıları, Yunanistan, Adriya Denizi kıyıları daha fazla çeşitliliğe sahipti. Sağlam odunu, uzun ömürlü olması ile, kuraklık ve soğuk hava gibi olumsuzluklara dayanıklı olması gibi nedenlerden dolayı palamut meşesi Orta Anadolu, İran, Irak ve Doğu Anadolu'da yaygın olarak görülmekteydi (Hütteroth, 2011:43).

Artan nüfus, uzun süren deniz savaşları neticesinde artan kereste ihtiyacı, ormanlık alanlara yerleşme yönelimi gibi nedenlerden dolayı bilhassa 18. yüzyıldan itibaren orman tahribatı da artmıştır. Örneğin; yalnızca Selanik ve çevresinde 1703 yılında 7500, 1706 yılında 35000 civarı, 1707'de ise 20000 civarında ağaç kesilmiştir (Kolovos ve Kotzageorgis, 2022:47). Ticari değerinin giderek artması nedeniyle 19. yüzyıldan itibaren özellikle Batı Anadolu'daki ormanların çoğu üzüm bağı ve incir yetiştirme alanlarına dönüştürülmüştür (Quataert, 1981:72).

2.2. Tedarik Bölgeleri

16. yüzyıl sonlarında en geniş sınırlarına ulaşan ülke toprakları kuzeyde Karadeniz, güneyde Kuzey Afrika, Yemen, Hicaz, Mısır, batıda Avusturya sınırı, doğuda ise İran'ın ortalarına kadar ulaşmıştır (Şekil 2). Ayrıca topraklar; Libya'nın kavurucu çöllerinden, Mezopotamya ve Mısır'ın deltalarına, Karadeniz ve Balkanlar'ın ormanlarından, Doğu Anadolu ve Kafkaslar'ın karlı dağlarına kadar zengin ve kocaman bir doğal ortamı kapsamaktaydı (İnal ve Köse, 2022:18). Anadolu içleri, Doğu Anadolu, Kuzey Afrika ve Ukrayna'nın iç kesimleri daha çok step ve çayyrlarla örtülüyken, Akdeniz kıyıları yıl boyunca yeşil kalan, kuraklığa dayanıklı makilerle kaplıydı. Bu derece zengin iklim ve bitki örtüsü çeşitliliği geniş bir tarımsal potansiyel barındırmaktaydı. Osmanlı Devleti bu yönüyle nüfusunun büyük bir kesimi kırsal alanlarda yaşayan tarıma dayalı bir sisteme sahipti.

Şekil 2. 1609 Yılında Osmanlı Devleti Sınırları ve İdari Yapısı.

Kaynak: İnalçık, 2000:34.

Osmanlı'da gıda ürünlerinin tedariki daha çok Kuzey Balkanlar, Mısır ve Kırım'dan temin edilmekteydi (White, 2013:55). Mısır önemli bir hububat tedarik bölgesiydi. Örneğin, Mısır İstanbul'a her yıl ortalama 20.000 "erdeb" (yaklaşık 1400 ton) zahire göndermekteydi (Murphey, 1988:232). Mısır payitahtın yanı sıra, "deşişe" adıyla Hicaz bölgesinin işesini de temin ederdi. Buna bağlı olarak Nil'in taşkınları istenilen seviyede olmadığında Hicaz bölgesinde kıtlık yaşanma ihtimali ortaya çıkardı (Murphey, 1988:232). Bal, kereste, koyun ve buğday gibi ürünler ise daha çok Balkanlar, Macaristan ve Romanya'dan temin edilmekteydi. Kırım'dan tahılın yanı sıra, post, tereyağı ve donyağı tedarik edilmekteydi (White, 2013:56). White'a (2013:57) göre Osmanlı'nın yükselişi veya krizi Güney Balkanlar'dan başlayıp, Anadolu'ya ve Doğu Akdeniz'e kadar uzanan arazilerin kaderine bağlıydı.

Kastamonu - Küre'den bakır, Halep'ten koyun ve ipek gönderilmekteydi (İnalçık, 2020:64-65). Mısır'dan pamuk, pirinç ve şeker gelmekteydi. Barut yapımında kullanılan güherçile; Akdağ, Erciş, Karaman, Van, Maraş, Niğde Kilisehisar, Kayseri, Malatya ve İçel'den temin edilirken, gümüş, bakır ve demir; Keban, Kiğı, Gümüşhane, İnegöl, Bilecik ve Espiye'de çıkarılmaktaydı (Özkaya, 2020:302). Kurşun; Malatya ve Bozkır'dan, şap; Gediz ve Karahisar-ı Sahip'ten elde edilmekteydi (Özkaya, 2020:302-305). Anadolu'da özellikle Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde önemli maden sahaları yer almaktaydı. Rumeli'deki başlıca maden yatakları ise; Kamengrad, Taşoz, Srebrenice, Sidrekapısı, Novaberde, Kıratova, Koçanya'da bulunmaktaydı (Özkaya, 2020:302). Bulgaristan, Makedonya, Mısır, Teselya, Eflak-Boğdan, İstanbul, İzmit ve Adapazarı çevresinde ise sebze ve meyve üretimi fazlaydı.

2.3. Ulaşım Yolları

Osmanlı Devleti'nde halkın, sarayın ve ordunun işesinde büyük oranda denizyollarından faydalanılmıştır. Tedarik hususunda başta İstanbul, İzmit, İzmir ve Trabzon limanları başta gelmekteydi. Osmanlı gemileri tonaj bakımından genellikle küçük oldukları için, uzak mesafelerden getirilecek mal naklinde yabancı ülkelerin gemileri tercih edilmiştir (Kütükoğlu, 1999:595). Denizyoluyla zahire taşınması esnasında bazı gemilerin

fırtınaya yakalanıp batması, bazılarının karaya vurup parçalanması veya korsan saldırılarına maruz kalması muhtemeldi (Bostan, 2013:51-52).

İaşe tedarikinde en çok tercih edilen yelkenli gemilerin rüzgârsız havalarda hareketsiz kalmaları ve böyle durumlarda en yakın limana yanaşıp, rüzgârın esmesini beklemeleri gecikmelere neden olmaktadır (Bostan, 2013:51-52). Yaşanan iaşe krizlerine önlem olarak, yönetim saraya ait “*hassa*” arazilerinin bir kısmını köylülerin kullanımına açmıştır (Karademir, 2014:51).

İaşe tedarikinde denizyollarından sonra karayolları tercih edilmekteydi. Kervanlarla özel teşebbüs tarafından gerçekleştirilen kara ticareti, hava şartları, şiddetli kışlar, vs. ile eşkıya tehdidi altındaydı (Kolay, 2016:186). İmparatorluk genelinde karayollarının büyük bir kısmı toprak yapıda, dar ve bakımsız olup, düşük vasıflı yollardan oluşmaktaydı. Olumsuz hava koşulları etkili olduğu zaman yollar yer yer kapanıyor, bozuluyor veya çöküyordu. Ulaşım imkânlarının önceki dönemlere göre nispeten daha iyileştiği 18. yüzyıldan itibaren özellikle Rumeli’deki büyük çiftlikler büyük limanlar çevresinde, Anadolu’da ise Karadeniz ve Ege kıyılarına yakın alanlarda yoğunlaşmıştır (Tozduman, 2000:203). Hayvanlar imparatorluğun en önemli enerji kaynağı olup, kuru incir ve kuru üzümle dolu çuvallar develerle İzmir’e ve iç bölgelere taşınmıştır (İnal ve Köse, 2022:27).

2.4. İaşe (Tedarik) Sistemini Aksatan Doğal Unsurlar

2.4.1. Kuraklık

Dvletin sahip olduğu geniş topraklarda yaygın olarak görülen iklimler Karasal İklim, Akdeniz İklimi ve Çöl İklimi’ydi. Kuraklık hadisesi Çöl İklimi’nde yılın neredeyse tamamında görülebilmesine karşılık, Akdeniz İklimiyle ve Karasal İklim’de genellikle yaz mevsiminde belirgin hale gelmektedir. Mısır, Hicaz, Irak, Suriye ve Kuzey Afrika gibi yörelerde ise genel anlamda çöl iklimi ve karasal iklim özellikleri görüldüğünden, bu bölgeler de kuraklığa yabancı değildir (Yılmaz ve Kadioğlu, 2017:274). Bütün bu periyodik yapıya bir de ekstrem hava olaylarının (*aşırı yağışlar, yağışın olağandan az düşmesi, dondurucu soğuklar veya çok sıcak yazlar*) da eklenmesiyle, başta tedarik sistemi olmak üzere, bir çok yapı zaman zaman zarar görmüştür.

Kuraklık ve kıtlık gibi olaylar, Osmanlı kaynaklarında “*kaht*” sözcüğü ile ifade edilmiştir (Veinstein, 2001:298). Gerek Osmanlı Coğrafyası, gerekse Akdeniz ve Avrupa çevreleri geniş çerçevede 1550-1870, dar çerçevede ise 1560-1610 yılları arasında ciddi kuraklık olaylarına sahne olmuşlardır (Karademir, 2014:45). Grove ve Conterio¹ (1995)’ya göre 1561-1566 ve 1600-1607 yılları arası kuraklığın en fazla hissedildiği yıllardır (Grove ve Conterio, 1995:236). İklim hususunda önemli bir veri sağlayan Dendrokronolojik verilere göre ise son 900 yıllık dönemde en yağışlı yıl 1565 yılıdır (Touchan, vd. 2005:88). Yine 1547 ile 1645 yılları arası dönemde Selanik ve çevresinde on iki defa kış kuraklığı yaşanmıştır (Kolovos ve Kotzageorgis, 2022:50). Kuraklığın en doğal neticelerinden biri olan gıda krizlerinin (kıtlıklar) ortaya çıkması için, kuraklığın yıllarca sürmesine gerek kalmamış, aksine birkaç aylık yağış gecikmesi bile bu tarz sorunların yaşanmasına neden olabilmıştır. Örneğin, 1611 yılında İstanbul’da kışın ve bahar mevsiminde yeterince kar ve yağmur yağmaması neticesinde nehirlerin suyu azalmış, hatta çeşmelerin birçoğu kurumuştur (Karademir, 2014:45-46).

Uzun süreli kuraklıklar gıda stoklarının tükenmesine, açlık olaylarının yaşanmasına, beraberinde ise bazı köylerin boşalmasına neden olmuştur (Karademir, 2014:46). Kuraklık en başta halkın ve payitahtın temel gıdası olan hububat ve buna bağlı buğday ve ekmek kıtlığını tetiklemiştir. Kıtlık dönemlerinde mahsül yetersizliği hayvanların da yetersiz beslenmelerine, zayıflamalarına, et ve süt verimlerinin düşmesine neden olmaktadır (Karademir, 2014:224-225). Herhangi bir ürünün arzında azalma olunca mümkün olan en yakın bölgelerden temin etme yoluna gidiliyordu. Böylelikle krizin etkilerinin en kısa sürede ve en az yol masrafiyle atlatılması amaçlanmıştır (Karademir, 2014:226).

Kuraklık ve kıtlığın yol açtığı salgın hastalıklar hayvanlara da bulaştığından, bu dönemlerde hayvan sayıları azalmış, bu durum hem et üretiminde hem de kereste ve odun nakliyesi meselesinde problemlere yol açmıştır (Erler, 2010:333-338; Macfarlane, 1850:249-260).

Ekstrem hava olayları, üretimin azalmasının yanı sıra zaman zaman ikmal yollarında da sıkıntıya yol açmıştır. Günümüzdeki gibi ulaşım sistemleri gelişmemiştir ve küresel ticaretten bahsedilemezdi. Ortaya çıkabilecek bir iaşe veya gıda krizinin atlatılması yıllarca sürebilmekteydi. Sanayi Devrimi öncesinde bütün dünyada hububat hususunda yaşanabilecek bir sıkıntı felaket demektir (Schofield, 1983:279). Yine sanayi öncesi toplumlarda seri

1 Ayrıntılı bilgi için Grove ve Conterio, 1995:223-247.

ve istikrarlı üretim yoksunluğu her alanda olduğu gibi tarımda da kendini hissettirmiş, doğal koşullara büyük oranda bağlı olan üretim hacmi sık sık değişkenlik gösterirken, bazı bölgelerde ise halk olumsuz koşullara daha dayanıklı alternatif ürün ekimine yönelmiştir. Örneğin; 16. yy. sonu ile 17.yy. başlarında etkisi artan düzensiz hava koşulları ve artan yaz sıcağı özellikle Selanik ve Girit çevresinde, nispeten daha hassas olan üzüm yerini kuraklığa dayanıklı zeytine bırakmıştır (Xoplaki'den² akt.: Kolovos ve Kotzageorgis, 2022:48).

Kıtlık riski Osmanlı sisteminde de her zaman var olmuş, bundan dolayı yönetim bilhassa tarımsal üretimde önemli bir kontrol görevi üstlenmiştir. Zahire hususunda yasak olmasına rağmen zaman zaman yaşanan stokçuluk, izinsiz ihraç faaliyetleri ve karaborsacılık iaşe sisteminin aksamasına neden olmuştur (Bostan, 2013:51-52).

2.4.2. Aşırı Soğuklar

Bu konuda görüş birliği olmamakla beraber, özellikle 1300-1850 yılları arasında dönem dönem etkili olan, “*Küçük Buzul Çağı*” olarak adlandırılan bu coğrafi olayın sadece Osmanlı coğrafyasını değil, kıta Avrupası'nı da olumsuz etkilediği bilinmektedir. Fagan (2021:9), bu uzun süre içinde özellikle 1670-1710 yılları arasının en soğuk dönem olduğunu belirtmiştir. Kuru'ya (2022:68) göre, 16. yüzyıl boyunca Anadolu Karası'nın ortalama sıcaklığı tüm Kuzey Yarımküre'nin ortalama sıcaklık değerinden daha yüksekti ve 16. yüzyılın ortalarında Anadolu'nun sıcaklık değerleri ikinci bin yılın ortalama değerleri ile aynıydı.

Tarımsal faaliyetler hava ve toprak koşullarıyla, su kaynaklarına doğrudan doğruya bağlıdır. Bu nedenle ülke nüfuslarını doyurmak, toprak kazanmak için savaşları devam ettirmek ve kaybedilen kaleleri geri almak ancak düzenli ve bol besin kaynaklarıyla mümkündür. O dönemin güç göstergelerinden biri geniş topraklara sahip olmak ve bunların mümkün oldukça elde tutulmasıydı. İklim koşullarının nispeten daha kırılğan ve değişken olduğu coğrafyalarda tarımsal düzen de zaman zaman sıkıntı yaşamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'de da bir tarım ülkesiydi ve düzenli işleyen bir tedarik sistemi devletin de düzenli işlemesi ve güçlü olması demektir. Küçük Buzul Çağı olarak adlandırılan bu dönemin (zaman zaman etkili olsa da) çok uzun sürmesi imparatorluğu bazen ekonomik, sosyal ve siyasi yönden ciddi olarak sarsmıştır. Bu olayların basit bir iaşe krizi olarak görülmemesi gerekir. Zira tedarik sistemlerindeki aksamanın sürekli devam etmesi köylerden göçlere tutun da, Celali İsyanları'nın güçlenmesine, kıtlıklardan, seferlerin aksamasına, vergi gelirlerinin düşmesine ve hatta enflasyonun yükselmesine kadar etkili olmuştur. Bitkilerin ürün vermesi için gerekli olan asgari yağışın dışında, sıcaklık koşullarının da bitkilerin yetişmesi için uygun değerlerde olması gerekir. Ancak aşırı soğuklar ve bu soğukların diğer mevsimlere de sarkması, başta hububat olmak üzere bir çok tarım ürününün zarar görmesine neden olmuştur. Böylece miktarı önceden belirlenmiş yıllık zahirenin ihtiyaç olan yerlere zamanında ve istenilen miktarda gönderilememesi kıtlık yaşanmasına ve zahire fiyatlarının artmasına yol açmıştır. Ayrıca uzun süren ekstrem derecedeki kışlar köylünün arazileri işleyememesine, iaşesi azalan ve üşüyen askerin de seferleri aksatmasına ya da başarısız olmasına sebep olmuştur (Karademir, 2014:54). Örneğin; III. Mehmed (1595-1603) döneminde, soğukların giderek artmasıyla, kible ve karayel rüzgârlarından kaynaklı fırtınalardan dolayı kervanlar durmuş, gemiler işlemez olmuştur. Kışın şiddeti ekmek kıtlığı ile birleşmiş, bir somunun fiyatı iki akçeden, üç akçeye yükselmiştir (Sakaoglu, 2015:177).

1635 kışında, Revan seferine giden ordu Erzurum'da ikmal ve iaşe yollarının da kapanmasıyla otuz iki gün hareket edememiş ve yaşanan açlık askerlerin cepheye zorlanmasına ve yıpranmasına neden olmuştur (Sıdkı Paşa, 2006:53). Aşırı kar yağışlarının kullanışsız ve dar karayollarını aylarca kapatması şehirlerde bile kıtlık olaylarını ortaya çıkarmıştır. Böyle durumlarda genellikle denizyolu tercih edilmiş, ancak fırtına ve sis ihtimali de denizyollarıyla iaşe ikmalini zaman zaman etkilemiştir (Karademir, 2014:55-56). Örneğin; 1621 kışında Kocaeli Körfezi donduğu için zahire taşıyan gemiler şehirden ayrılamamış, dışardan şehre gemiler ulaşamayınca gıda krizi, pahalılık ve huzursuzluk ortaya çıkmıştır (Yurt Ans., 1982-1983:4997). Yine 1643-1644 yılında bilhassa İstanbul, Bursa ve Edirne çevresinde yaşanan şiddetli soğuklar ceviz, şeftali vs. gibi meyve ağaçlarının donmasına neden olmuştur (Aykun, 2004:48).

Evliya Çelebi, sert kışların olumsuzluklarına çözüm olarak, 1653'te yaşanan sert kış mevsiminde, Bitlis'te halkın meyve ağaçlarının donmasını önlemek için ağaçları keçe ile sardıklarını belirtmiştir (Evliya Çelebi, 2001:4/74). Yine Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre, kapanan yol güzergâhlarının belli olması ve kazalar yaşanmaması için, yol kenarlarına taş direkler veya çamlar dikilmiştir (Evliya Çelebi, 2001:4-10). Böylece nispeten dar olan ve kapanan yollar ve güzergâhlar belirgin hale gelmiş, iaşe ikmalini kolaylaştırmıştır. Tarihi

2 Ayrıntılı bilgi için Xoplaki, 2016:229-252.

kayıtlara göre, zaman zaman Suriye ve Mısır gibi Anadolu karasına göre sıcaklık ortalamaları daha yüksek olan bölgelerde bile kar yağışları görülmüştür (Gerlach, 2007:749).

MANN'e (2002:504-506) göre, 15-19. yüzyıllar arasında Kuzey Yarımküre'de ortalama sıcaklık düşüşü 0,6 °C olmuştur. Küçük Buzul Çağı'nın olumsuz etkileri sonucu olarak, köylülerin çoğu göçebe çobanlara dönüşmüştür (Kolovos ve Kotzageorgis, 2022:43). Çobanlığa geçilmesiyle işlenmeyen tarlalar zamanla otlaklara, ormanlara ya da bataklıklara dönüşmüştür (Tabak, 2008:22-23).

2.4.3. Sel ve Taşkınlar

Tedarik sisteminin aksamasına neden olan doğal unsurlardan biri de sel ve taşkınlardır. Sel riski en yüksek yerler, derin olmayan akarsu vadileri ile dere yatakları ve dağ yamaçlarına kurulmuş yerleşim bölgeleriydi. Küçük Buzul Çağı'nın çoğu zaman soğuk ve dondurucu, bazen kurak, bazen ise çok yağışlı ve nemli dönemleri bir arada barındıran koşullara sahip olması, uzun bir süre birçok ülkeyi olumsuz etkilemiştir. Özellikle 1570-1600 yılları arasında Avrupa geneli ve Osmanlı toprakları aşırı yağışlar ve yıkıcı sellere maruz kalmıştır (Braudel, 2019:328). Örneğin, batıda İber Yarımadası ile doğuda Ege vadilerine kadar uzanan geniş coğrafya 16. yüzyılın ikinci yarısında defalarca sel ve taşkın yaşamıştır (Tabak, 2008:226).

Son yapılan dendroklimatolojik çalışmalar, Anadolu'da en yağışlı dönemin 1518-1587 arasında dönem dönem yaşandığını göstermiştir (Kuru, 2022:59). Touchan (2005:88), son 900 yıllık dönemde en yağışlı yılın 1565 yılı olduğunu belirtmiştir. 16. yüzyılda yaşanan bu yağışlı devreler, Anadolu'nun nispeten yarı kurak sahalarının (Konya, Urfa, Adıyaman gibi) zamanla sulak topraklara dönüşümüne, yeni ekilebilir arazilerin çoğalmasına ve bu sahaların tahıl ambarları haline gelmelerine imkan (Tablo 1) sağlamıştır (Kuru, 2022:69-74). Aşırı soğukların etkisi ve oduna yoğun bir talebin olması orman tahribini artırmış, bu durum ise yamaçlardan inen suların hızının ve tahrip gücünün fazlalaşmasına neden olmuştur.

Tablo 1. 16. Yüzyıl'da Urfa Çevresinde Değişen Toprak-Emek Oranı.

Urfa (Ruha)	1518	1566	Değişim
Çift* (tam çift)	550,5	2996	% 445
Nim-Çift (Yarım çift)	535	726	% 35
Bennâk' (1/3 çift)	266	1306	% 391
Toplam Ekilebilir Arazi (Hepsi çifte çevrilmiş)	905	3814	% 321
Toplam hane sayısı	1334	5257	% 294
Arazi/İşgücü (Tam çift/hane)	0,67	0,72	% 7

Kaynak: Yazarlar tarafından Kuru, 2022:71 ile Turan, 2012:73'den kısaltılarak hazırlanmıştır.

*Çift: Bir yılda bir çift öküz kullanılarak sürülen arazi.

'Bennâk: Bir tarlanın yaklaşık 1/3 büyüklüğündeki arazi parçası.

Küçük Buzul Çağı'nın tetiklediği ekstrem hava olayları aşırı, çok az ya da düzensiz yağışları da beraberinde getirmiştir. Yağışlarla suya doyan toprak örtüsü üzerinde biriken su kütleleri hem tarım arazilerine hem de ikmal ve işe yollarına zarar vermiştir (Karademir, 2014:65). Ayrıca sel ve taşkınların etkilediği araziler, toprağın verimli olan üst kısmının taşınmasına yol açtığı için tarım alanları giderek verimsiz hale gelmişlerdir (Emecen'den³ akt.: Karademir, 2014:65). Bu durum uzun vadede bazı ürünlerde rekolte düşüklüklerine neden olmuştur. Aşırı yağışlar ve beraberindeki su birikintileri başta sivrisinek olmak üzere, hastalık taşıyan mikrop ve parazitlerin de çoğalması sorununu beraberinde getirmiştir (Hoch, 1998:361).

Aşırı soğuk dönemlerde olduğu gibi, aşırı yağışlı dönemlerde de tarlalardaki ürün hasadı zorlaşmış ve bazen imkansız hale gelmiştir (Karademir, 2014:66). Böyle durumlarda tarımsal üretim düşmüş, o yörenin hükümete vermesi gereken ürün verilememiş, böylece yine işe krizi ortaya çıkmıştır. Örneğin H.1023 (M.1614-1615) yılında Edirne'de aşırı yağışlar neticesinde Meriç Nehri taşmış, taşkın sonucunda ortaya çıkan çamur Silivri ile Çorlu arasını dolduracak boyuta ulaşmıştır (Aycibin, 2007:597).

1629 yılında görülen aşırı yağışlar neticesinde Fırat ve Dicle nehirleri taşmış, sular çekildiğinde büyük bataklıklar meydana gelmiş ve civardaki meskûn köyler çok zarar görmüşlerdir (Hammer, 1992:1364). 1638

3 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Emecen, 1989.

yılında ise Adapazarı/Geyve yakınlarından geçen Karaçay taşıdığı için köylülerin arazileri sular altında kalmış ve köylü nüfus o bölgeyi terk etmiştir (Ateş, 2008:284).

Yaşanan yer değiştirmeler, yeni yerleşenler ile eski arazi sahipleri arasında anlaşmazlıklara ve hukuki meselelere neden olmuştur (Karademir, 2014:68). Uzun süren yağmurlar ve kötü hava koşulları bilhassa sarp arazilerden geçen yollarda hareket etmeyi neredeyse imkansız hale getirmiştir (Lubenau, 2012:133). O dönem neredeyse tamamı toprak olan yollar suyu gördükçe yumuşamış , bu durum yolların çökmesine ya da sularla kaplanmasına neden olmuştur. Ayrıca karayolu ulaşımında önemli bir görev üstlenen bir çok köprü de sel ve taşkınlardan zarar görerek yıkılmış ve iaşe yolları kapanma durumuna gelmiştir (Bostancı, 2002:43). Örneğin, Belgrad'taki Ali Paşa Köprüsü sel sonucunda yıkılmış ve bölge halkına zahire ulaşmadığı için sıkıntı yaşanmıştır (Bostancı, 2002:43). Tarımsal hayatta önemli bir işleve sahip olan su değirmenlerinin bazıları da ya taşkınlarla yıkılmış ya da ırmakların sel sonrasında yatak değiştirmeleriyle susuz kalıp kapanmışlardır (Karademir, 2014:70).

Tabak (2008:228), sel ve taşkınların zararlarının artmasına 15 ve 16. yüzyıllarda artan ormansızlaşmanın neden olduğunu ileri sürmüştür (Tabak, 2008:228). Ayrıca göçer nüfusun iskan, şeker üretimi için yakılan ağaçlar, artan odun ihtiyacı, gemi imalatı için kereste temini, yeni açılan tarlalar ve hayvancılığın gelişmesi orman kayıplarının nedenlerindedir.

3. SONUÇ

Osmanlı Devleti dünyanın en uzun ömürlü ve en geniş coğrafyalarından birine sahip olmuş önemli devletlerinden biridir. Yaklaşık 600 yıllık bir ömrün devamlılığı ve düzenin aksamadan işlemesi şüphesiz iaşe (tedarik) sisteminin düzeni ve işlerliğine bağlıdır. İaşe sistemi ise coğrafi etkenler başta olmak üzere, sosyal, siyasi ve demografik olumsuzluklardan dolayı zaman zaman aksamış ve bu durum imparatorluk ekonomisine zarar verirken, bütün sistemler zarar görmüştür.

Devletin sahip olduğu geniş coğrafyada görülen iklim, bitki örtüsü ve toprak çeşitliliği, bölgelerin doğal koşullardan aynı anda ve aynı düzeyde etkilenmesini engellemiştir. Esasında bir tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti'nin bu doğal koşullardan etkilenmemesi imkansızdır. Bu nedenle başta 17. yüzyıl olmak üzere, zaman zaman yaşanan ekstrem hava olayları iaşe kaynaklarının hem üretiminde hem de nakliyesinde çeşitli zorluklar ortaya çıkarmış, bu duruma bağlı olarak bazı dönemlerde kuraklık ve kıtlık olayları yaşanmıştır. Bu olaylar ise Osmanlı Devleti'nde hem siyasi hem de ekonomik ve sosyal birçok problemin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Olumsuz doğa koşulları ve hava olayları 17. ve 18. yüzyıllarda daha fazla etkili olmuştur. Bu olaylar aynı zamanda ülkenin siyasi tarihini de yakından etkilemiş, seferlerin uzamasında ve bazı savaşların kaybedilmesinde etkili olan faktörlerden biri olmuştur.

Gıda sorununun ekonomik ve toplumsal etkileri, diğer birçok faktöre göre çok daha doğrudan ve önemlidir. Sonuçları birçok disiplin tarafından incelenmektedir. Çok yönlü bir işleve ve etkiye sahip bu gelişmelerin farklı disiplinlerce ve bir bütün olarak ele alınması, bu kapsamda planlamaların yapılması, politikaların oluşturulması, uygulamaların hayata geçirilmesi, sonuçlarının değerlendirilerek sürecin yeniden şekillendirilmesi vd. gerekmektedir. Bu bağlamda araştırdığımız konu belirli bir zaman dilimi ve ülke ile ilgili kısıtı bulunmaktadır. Bu nedenle de farklı zaman dilimleri ve farklı ülkeler açısından da benzeri araştırmalar yapmak konunun bütünsel değerlendirilebilmesine önemli katkılar sağlayacaktır. Dolayısıyla araştırmacılara bu konuda ileri de benzer çalışmalar yapmaları tavsiye edilmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHORS' DECLARATION:

Bu makale Araştırma ve Yayın Etiğine uygundur. Beyan edilecek herhangi bir çıkar çatışması yoktur. Araştırmanın ortaya konulmasında herhangi bir mali destek alınmamıştır. Yazarlar, dergiye imzalı "Telif Devir Formu" belgesi göndermişlerdir. Mevcut çalışma için mevzuat gereği etik izni alınmaya ihtiyaç yoktur. Bu konuda yazarlar tarafından dergiye "Etik İznine Gerek Olmadığına Dair Beyan Formu" gönderilmiştir.

/ This paper complies with Research and Publication Ethics, has no conflict of interest to declare, and has received no financial support. The authors sent a signed "Copyright Transfer Form" to the journal. There is no need to obtain ethical permission for the current study as per the legislation. The "Declaration Form Regarding No Ethics Permission Required" was sent to the journal by the authors on this subject.

YAZAR KATKILARI / AUTHORS' CONTRIBUTIONS:

Kavramsallaştırma, orijinal taslak yazma, düzenleme – **Y1** ve **Y2**, veri toplama, metodoloji, resmi analiz – **Y1** ve **Y2**, Nihai Onay ve Sorumluluk – **Y1** ve **Y2**. / **Conceptualization, writing-original draft, editing – Y1 and Y2, data collection, methodology, formal analysis – Y1 and Y2, Final Approval and Accountability – Y1 and Y2.**

KAYNAKÇA

- ATEŞ, Murat (2008), "88 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, 1637-1638 (H. 1046-1048)", **Yüksek Lisans Tezi**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- AYALON, Yaron (2020), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler** (Çev. Zeynep Rona), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- AYCİBİN, Zeynep (2007), "*Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin I*", **Doktora Tezi**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- AYKUN, Muhittin (2004), "*Abdurrahman Hibri Efendi, Defter-i Ahbâr (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*", **Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- BİLGİN, Arif ve ÖNÇEL, Sibel (2019), **Osmanlı Mutfağı**, Anadolu Üniversitesi AÖF Yayını, Eskişehir.
- BİNARK, İsmet (1996), **12 No'lu Mühimme Defteri (978-979/570-1572)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- BOSTAN, İdris (1996), "*Gemi (Osmanlı Dönemi)*", **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, S.14, ss.8-11.
- BOSTAN, İdris (2013), "*Bir Liman Kenti Olarak İstanbul*", **İstanbul Tarih ve Kültür** (Ed. Recep Bozlağan, Nail Yılmaz, Müslüm Yılmaz), Marmara Belediyeler Birliği Yayını, İstanbul, ss.5-55.
- BOSTANCI, Hacı Muharrem (2002), "*19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*", **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- BRAUDEL, Fernand (2019), **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası** (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2. Baskı.
- BRUMMETT, Palmira (1994), **Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery**, State of New York Press, Albany – New York (US).
- COLEMAN, Donald Cuthbert (1969), **Revisions in Mercantilism, Debates in Economic History**, Methuen Press, Londra (UK).
- ÇELEBİ, Evliya (2001), **Evliya Çelebi Seyahatnamesi** (Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ÇELİK, Semih (2022), "*Ormana Yakın Doğmak Talihsizlik: 19. Yüzyıl Kuzeybatı Anadolu'sunda Orman, İnsanlar ve Mandalar*", **İktidar Tohumları, Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler** (Der. Onur İnal, Yavuz Köse), İletişim Yayınları, İstanbul, ss.145-170.
- DURŞUN, Selçuk (2007), "*Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire*", **Doktora Tezi**, Sabancı University, İstanbul.
- ERLER, Mehmet Yavuz (2010), **Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)**, Libra Yayıncılık, İstanbul.
- FAGAN, Brian (2021), **Küçük Buzul Çağı (1300-1850)** (Çev. Zerin Dirihan), Say Yayınları, İstanbul.
- FAROQHI, Suraya (1984), **Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650**, Cambridge University Press, Cambridge (UK).
- GENÇ, Mehmet (2014), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

- GERLACH, Stephan (2007), **Türkiye Günlüğü: 1573-1576** (Ed. Kemal Beydilli - Çev. Turkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- GOFFMANN, Daniel (1990), **İzmir and the Levantine World**, University of Washington Press, Seattle – Washington (US).
- GREENWOOD, Antony Warren (1988), "*İstanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celep-Keşan System*", **Doktora Tezi**, University of Chicago, Chicago (US).
- GROVE, Jean ve CONTERIO, Annalisa (1995), "*The Climate of Crete in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*", **Climatic Change**, S.30(2), ss.223-247.
- GÜÇER, Lütfi (1964), **XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- GÜNDÜZ, Ömer Orhan ve İNBAŞI, Mehmet (2022), "*62 Mühimme Defterine Göre İstanbul'un İaşesi ve Memnu' Meta (1587-1588)*", **Erciyes Akademi**, S.36(3), ss.1240-1259.
- HAMMER, Joseph Von (1992), **Büyük Osmanlı Tarihi** (Çev. Mehmet Ata), Üçdal Hikmet Neşriyat, İstanbul, 5. Cilt.
- HOCH, Steven L. (1998), "*Famine, Disease and Mortality Patterns in the Parish of Borshevka, Russia, 1830-1912*", **Population Studies**, S.52(3), ss.357-368.
- HUTTEROTH, Wolf-Dieter (2011), "*Osmanlı Topraklarının Ekolojisi*", **Türkiye Tarihi (1603-1839): Geç Osmanlı İmparatorluğu** (Ed. Suraiya Faroqhi - Çev. Fethi Aytuna), Kitap Yayınevi, İstanbul, S.3, ss.35-64.
- İNAL, Onur ve KÖSE, Yavuz (2022), "*Osmanlı Çevre Tarihini Yenide Ele Almak*", **İktidar Tohumları, Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler** (Der. Onur İnal, Yavuz Köse), İletişim Yayınları, İstanbul, ss.17-34.
- İNALCIK, Halil (2020), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I (1300-1600)** (Çev. Halil Berktaş), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- İPEK, Nedim ve TAŞDEMİR, Mehmet (2013), "*Osmanlı Devleti'nin Göç ve İskân Politikaları*", **Osmanlı'da İskân ve Göç** (Ed. Nedim İpek, Mehmet Taştamir), Anadolu Üniversitesi AÖF Yayını, Eskişehir, ss.140-157.
- İSLAMOĞLU, Huricihan ve FAROQHI, Suraiya (1979), "*Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia*", **Review**, S.2(3), ss.401-436.
- KARADEMİR, Zafer (2014), **İmparatorluğun Açlıkla İmtihani, Osmanlı Toplumunda Kıtliklar (1560-1660)**, Kitap Yayınları, İstanbul.
- KOLAY, Arif (2016), "*İstanbul'un İaşesinde Deniz Ulaşımının Önemi*", **VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, 27-28 Mayıs 2016, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul, ss.174-194.
- KOLOVOS, Elias ve KOTZAGEORGIS, Phokion (2022), "*Küçük Buzul Çağı'nın Etkilerini Aramak: Selanik ve Girit Örnekleri*", **İktidar Tohumları, Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler** (Der. Onur İnal, Yavuz Köse), İletişim Yayınları, İstanbul, ss.56-36.
- KURU, Mehmet (2022), "*Muhteşem Bir İklim: 16. yüzyıl Anadolu'sunda Demografi, Toprak ve Emek*", **İktidar Tohumları, Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler** (Der. Onur İnal, Yavuz Köse), İletişim Yayınları, İstanbul, ss.57-83.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1999), "*Osmanlı İktisadi Yapısı*", **Osmanlı Devleti Tarihi** (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul, Cilt 2.
- LUBENAU, Reinhold (2012), **Reinhold Rubenau Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde 1587-1589**, Kitap Yayınevi, İstanbul.

- MACFARLANE, Charles (1850), **Turkey and its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of That Country**, John Murray Press, London (UK).
- MANN, Michael Evan (2002), "*Little Ice Age, Encyclopedia of Global Environmental Change*", **The Earth System: Physical and Chemical Dimensions of Global Environmental Change** (Der. Ted Munn), Princeton University Press, C.1, ss.504-509.
- MIKHAIL, Alan (2019), **Osman'ın Ağacı Altında, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi** (Çev. Seda Özdil), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- MURPHEY, Rhoads (1988), "*Provisioning İstanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East*", **Food and Foodways**, S.2, ss.217-263.
- ORTAYLI, İlber, ENGİN, Vahdettin ve AFYONCU, Erhan (2008), **Payitaht-ı Zemin Eminönü**, Eminönü Belediyesi Yayını, İstanbul, Cilt 2.
- ÖZ, Mehmet (1999), "*XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi*", **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı**, 4-8 Ekim 1999 - Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, Cilt 3, ss.1643-1651.
- ÖZKAYA, Yücel (2020), **18. yüzyılda Osmanlı Toplumunu**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 3. Baskı.
- PITCHER, D. Edgar (2013), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası** (Çev. Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- QUATAERT, Donald (1981), "*Agricultural Trends and Government Policy in Ottoman Anatolia, 1800-1914*", **Asian and African Studies**, S.15, ss.69-84.
- SAKAOĞLU, Necdet (2015), **Bu Mülkün Sultanları**, Alfa Yayınları, İstanbul.
- SCHOFIELD, Roger (1983), "*The Impact of Scarcity and Plenty on Population Change in England, 1541-1871*", **Journal of Interdisciplinary History**, S.14(2), ss.265-291.
- SIDKI PAŞA (2006), **Gazavât-ı Sultan Murad-ı Rabi: IV. Murad'ın Revan Seferi** (Haz. Mehmet Arslan), Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- TABAK, Faruk (2008), **The Waning of the Mediterranean, 1550-1870, A Geohistorical Approach**, John Hopkins University Press, Baltimore (UK).
- TABAK, Faruk (2010), **Solan Akdeniz 1550-1870, Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım** (Çev. Nurettin Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (1993), **3 No'lu Mühimme Defteri (1558-1560)**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:12, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:1, Ankara.
- T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (1993), **5 No'lu Mühimme Defteri (1565-1566)**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:12, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:1, Ankara.
- T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (1998), **7 No'lu Mühimme Defteri (975-976/ 1567-1569)**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi, Yayın No:5, Ankara.
- TOUCHAN, Ramzi (2005), "*Reconstructions of Spring/Summer Precipitation for the Eastern Mediterranean from Tree Ring Widths and its Connection to Large Scale Atmospheric Circulation*", **Climate Dynamics**, S.25(1), ss.75-98.
- TOUCHAN, Ramzi, AKKEMİK, Ünal, HUGHES, Malcolm and ERKAN, Neşet (2007), "*May-June Precipitation Reconstruction of SouthWestern Anatolia, Turkey during the Last 900 Years from Tree Rings*", **Quaternary Research**, S.68(2), ss.196-202.
- TOZDUMAN, Arzu (2000), **Osmanlı İktisat Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, İstanbul.

- TÜRKHAN, Mehmet Sait (2006), "*18.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İlaşesinin Temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu*", **Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- VEINSTEIN, Gilles (1986), "*Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman in Magnificent*", **Osmanistische Studien zur Wirtschafts und Sozialgeschichte in Memoriam Vanko Boskov** (Ed. Hans Georg Majer, Vanko Boskov), O. Harrassowitz Publisher, Wiesbaden, ss.177-185.
- VEINSTEIN, Gilles (2001), "*Karadeniz Kuzeyinde Büyük 1560 Kuraklığı, Osmanlı Yetkililerinin Durumu Algılayışı ve Gösterdikleri Tepkiler*", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler** (Ed. Elizabeth Zacharidou), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss.297-306.
- WHITE, Sam (2013), **Osmanlı'da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyânları** (Çev. Nurettin Elhüseyni), Alfa Basım Yayınları, İstanbul.
- YILMAZ, Yusuf ve KADIOĞLU, Yahya (2017), "*Küçük Buzul Çağı, Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celali İsyânları Üzerindeki Etkileri*", **The Studies of Ottoman Domain**, S.7(12), ss.267-288.

